Unutulmuş Sokaklarda Bir Yürüyüş: Adana hafıza Turu, Hrant Dink Vakfı tarafından, Adana Ermeni toplumunun izini sürerek şehrin çokkültürlü mirasını açığa çıkarmayı hedefleyen bir araştırma ile hazırlandı.

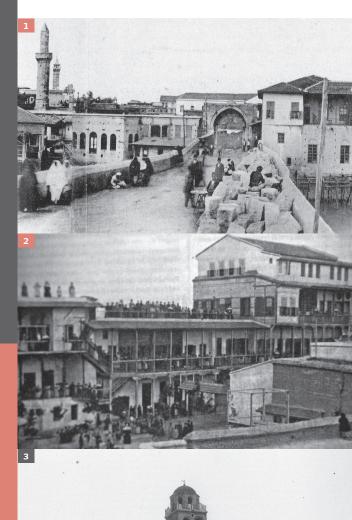
İlk durak Taşköprü. konum 1 Taşköprü'nün inşa tarihi hakkında rivayetler çeşitli. Adana tarihiyle özdeşleşen yapının hikâyesi, Seyhan nehrinin etrafında bir şehir yaratmanın da hikâyesi. Hikâyenin 19. yüzyıla denk gelen bölümünde, köprü haftada bir mevsimlik işçi pazarına dönüşüyor. İmparatorluğun dört bir yanından mevsimlik işçiler, baharda Adana'ya gelerek Taşköprü'de iş arardı. Köprünün ayağından başlayarak sağında Tepebağ Mahallesi, solunda eski çarşılar uzanan Abidinpaşa Caddesi kentin çok kültürlü hafızasında önemli bölgelerden biri.

Abidinpaşa Caddesi'nde yürürken 23 Nisan İmam Hatip Ortaokulu ile karşılaşıyoruz. Rehberlerimize ek olarak başvurduğumuz eski haritalardan biri olan 1918 tarihli Fransız haritasında bu okul Turan Okulu olarak görünüyor ve önceki yıllarda Katolik rahibelerin okulu ve şapeli konum 2 olduğu belirtiliyor. Buradan Kızılay Caddesi'ne doğru devam ediyoruz. Kızılay, eski haritalarda görünse de, bugünkü görkemine 1960'larda yapılan çalışmalarla kavuşmuş. Bu çalışmalar sırasında yok olan bir kültürel miras yapısı da o dönem İstiklal İlkokulu olarak kullanılan eski Ermeni Protestan Kilisesi. konum 3 Kilise, 1909 yangınında yandıktan sonra onarılmış ve kullanıma açılmış. Okul olarak kullanılmaya başlandığında çan kulesinin yıkıldığını dönem fotoğraflarında görmek mümkün. Kilise bölgesine varmak için

Rotamıza devam etmek için geriye, Ulu Cami Caddesi'ne kadar yürüyüp, eski çarşılara doğru sağa dönüyoruz. Çarşıdaki dükkanlar bugün onarılmış, yeni görünümleriyle karşılıyor gelenleri. Çarşının en dikkat çekici yapısı Adana'nın da en önemli simgelerinden biri, Büyük Saat Kulesi. konum 4 Bu görkemli kule, 1880-1882 yılları arasında mimarlar Krikor Bızdikyan Ağa ve Kasbar Avakyan Ağa tarafından yapılmış, bugüne dek Adana kimliğinin bir parçası olmaya devam ediyor. Çarşıların içinden yürüyerek eski han ve dükkânların yanından Yağ Camii'ne varmış oluyoruz.

caddeden bir blok sağa doğru yürümek yeterli.

Bugün ayakta kalan tek Ermeni kilisesi, 17. yüzyılda cami olarak kullanılmaya başlanılan **Yağ Camii.** konum 5 Çocukluğunun başlangıç noktası olarak hatırladığı Yağ Camii'ni, Adana turumuz boyunca bize mihmandarlık eden Leon Erarslan anlatıyor:

A Walk Through Forgotten Streets: Adana Memory Tour is based on a research held by Hrant Dink Foundation which traces the roots of Adana's Armenian community to reveal city's multicultural heritage.

The tour begins at <code>Tasköprü</code> [Stone Bridge]. <code>location1</code> There are numerous accounts surrounding the history of the bridge's construction. <code>Tasköprü</code> is inextricably linked to the history of Adana, and the story of this bridge is also the story of the foundation of a city on the banks of the Seyhan River. By the time this story reached the 19th century, this bridge had become a weekly market for seasonal labourers. In spring, seasonal labourers from all four corners of the empire would come to Adana, where they would stand waiting on <code>Tasköprü</code> in the hope of finding work. At the foot of the bridge we find ourselves in a key area for the city's multicultural history, with Abidinpaşa Street stretching out before us, the neighborhood of Tepebağ to its right, and old bazaars to the left.

While walking Abidinpaşa Street, we pass the 23 Nisan İmam Hatip [Religious] Middle School. As well as the memories of our guides, another important source for us was the 1918 French map, on which this school appears as the Turan School, together with information that earlier the building had served as a school and chapel belonging to Catholic nuns. | location 2 | From here, we continue towards Kızılay Street. Although this street does appear on the old maps, it was with the urban development works carried out in the 1960s that it gained its majestic appearance of today. One piece of cultural heritage lost during those works was the former Armenian Protestant Church | location 3 |, which at that time was used as the İstiklal Primary School. After being damaged in the 1909 fire, the church was restored and again opened for public use. From photographs of the period, we can see that the bell tower was taken down when the building began to be used as a school. To reach the area of the church, turn right off Kızılay Street, and walk for one block.

Continuing along our route, we turn back and walk as far as Ulu Cami Street, where we take a right turn towards the old bazaars, whose renovated stalls greeting visitors with their fresh new image. The Büyük Saat Kulesi [Big Clock Tower] location 4 is the bazaar's most striking structure and also an important symbol of the city. This magnificent tower was built between 1880 and 1882 by architects Krikor Bzdikian Agha and Kasbar Avakian Agha, and remains part of the city's identity still today. We walk through the streets of the bazaar, past old caravanserais and shops, before reaching Yağ Camii [Yağ Mosque].

Yağ Camii, eski adıyla Surp Hagop. Camiye çevrilmesi herhalde 1600'lerde olmuş... Karşı köşesinde de Taşmağaza var. 1920'de yangından sonra yapılan bir manifatura mağazası. 1909'da Yağ Camii'in minaresinden çekilmiş bir fotoğrafta aşağıda, sağda Taşmağaza ve bitişiğinde yaşadığım ev görünüyor. Yağ Camii'ne girdiğinizde görürsünüz, Horan'ı duruyor, tipik bir Ermeni kilisesi özelliği gösteriyor. Benim çocukluğum minaresinden okunan ezanları dinleyerek geçti. Tam da karşımdaydı.

Bugün Yağ Camii'nin bir parçası olan eski Surp Hagop Kilisesi'nin apsisi dışardan da farkedilebilir. Adana'nın Ermeni Tarihi kitabının yazarı Püzant Yeğyayan, Hagop (Yakup/Yağup) isminin sonradan Yağ olması ihtimalini dile getiriyor.

L.E. Yağ Camii'nin karşısındaki sokak olduğu gibi Ermeni mahallesi. Hani Terziyan'ın bahsettiği: 'Duvardan duvara geçtiler, duvardan duvara geçtiler... Surp Stepanos'a vardılar,' dedikleri mahalle. Bilahare terk edilince genelev yeri olmuş. Gençliğimde biraz yan gözle bakarak geçerdik. Bilmezdim ki, orada Ermeni evleri var. Belki bir kere girmişimdir oraya, hayal meyal nezih bir mimarisi olduğunu hatırlıyorum. Sonradan genelev mahallesi olmuş, Roma eserleri çıktığı için Taşçıkan da derler. Ermeniler Surp Stepanos yandıktan sonra yeniden yapmadılar.

Bizim mahallelerimiz her taraftan yanıyordu. Alevler her dakika bize yaklaşıyordu. Evden dışarıya çıkan veya pencereden bakan vuruluyordu. Evden çıkmayan diri diri yanıyordu. Şaşkındık, ne yapabilirdik, nereye gidebilirdik? Ermenilerin insafsız tanrısı arkasına bakmıyordu bile, kaybolmuştuk, umudumuzu tamamen kesmiştik. Bir silahımız bile yoktu, ki kendi nefesimizi kendimiz keselim, alevler içinde uzun işkencelerle ölme yerine.

Kiliselere yakın olanlar, evlerin duvarlarını delerek, evden eve geçerek gelik kiliselerin içine doldular. Böylece, biz de, ailece, Surp Stepanos'a çok yakın olmamıza rağmen, üç saat sonra ancak kiliseye vardık, o da büyük bir kalabalıkla dolmuştu. (Hagop H. Terziyan)

Kilisenin bulunduğu yer, yaklaşık olarak bugün cadde üstündeki Saray Müzikhol ve Meridyen Düğün Salonu'nun bulunduğu arsaya tekabül ediyor. Yağ Camii'nin önünden geçen cadde, 1918 Fransız haritasında 'Rue Principale', yani Ana Cadde olarak belirtilmiş. Diğer bir tarihî haritada, 1909 Yangın haritasında Rue Principale - Ali Münif Yeğenağa Caddesi'nin üstünde, Surp Stepanos Ermeni Kilisesi'nin yerini görebiliyoruz, 1918 Fransız haritasında ise Surp Stepanos artık yer almıyor. Surp Stepanos'un avlusunda Aşhenyan Kız Okulu olduğunu biliyoruz. konum 6

The only Armenian church to remain standing in the city today, <code>Yağ Camii</code> was transformed into a mosque in the 17th century. <code>location 5</code> Leon Erarslan, who was our guide throughout our Adana tour, remembers <code>Yağ Camii</code> as the starting point of his childhood:

It must have been in the 1600s that Yağ Camii, or Surp Hagop Church as it used to be known, was turned into a mosque. On the opposite corner was Taşmağaza, a fabric shop built after the fire in 1920. In a photo taken in 1909 from the minaret of Yağ Camii, you can see Taş Mağaza on the right, and immediately next to it the house where I lived. When you go inside Yağ Camii you'll see, its Khoran is still there, it has all the characteristics of a typical Armenian church. My childhood was spent listening to the call to prayer from that minaret. It was right in front of me.

Today, the Apsis of the Surp Hagop Church, now part of Yağ Camii, can also be seen from outside. Puzant Yeghiayan, author of The Armenian History of Adana, states that the name 'Yağ Camii' may have been based on the church's Armenian name, Hagop (Yakup/Yağup in Turkish).

L.E. The street opposite Yağ Camii was a completely Armenian neighborhood. The one Terziyan talked about: The neighborhood about which they said, "They crossed from wall to wall, from wall to wall... To reach Surp Stepanos" (location 6). Then, when it was abandoned, it became an area of brothels. When I was young we would sneak a glance at it as we walked passed. I didn't know there were Armenian houses there. I went there once perhaps, I vaguely remember the pristine architecture. Then it became a brothel neighborhood; it also gets called Taşçıkan [lit. 'stones appear'] because of the Roman artefacts found there. After Surp Stepanos burned down, the Armenians didn't rebuild it.

Fires had been set ablaze everywhere around our quarters and they advanced towards us from one moment to the next. Anyone who left his or her house or had the boldness to look out of their window was immediately shot. Those who didn't leave their premises were burned to death inside, leaving us confused as to what we could do or where we could go. Oh, the merciless Armenian God didn't even deign to glance at us; we were lost and completely hopeless. We didn't even have a gun to kill ourselves with a bullet instead of suffering an agonising death in the

Those who were in houses near the churches were able to get to the latter by making holes in walls and pass through one house to another. This is what we, as a family, did; although located very close to Surp Stepanos church, it took us three hours to find the church that was overflowing with people. (Hagop H. Terziyan)

The church was located approximately on the spot where today we find the Saray Music Hall and Meridyen Wedding Hall. The street that passes in front of Yağ Camii is named on the 1918 French map as 'Rue Principale', or Main Street. On another historical map - the 1909 Fire map - the location of the Surp Stepanos Armenian Church is marked on Rue Principale (today's Ali Münif Yeğenağa Street), but the church does not appear on the 1918 French map. We also know that the Ashkhenian Girls' School location 6 was located in the courtyard of Surp Stepanos.

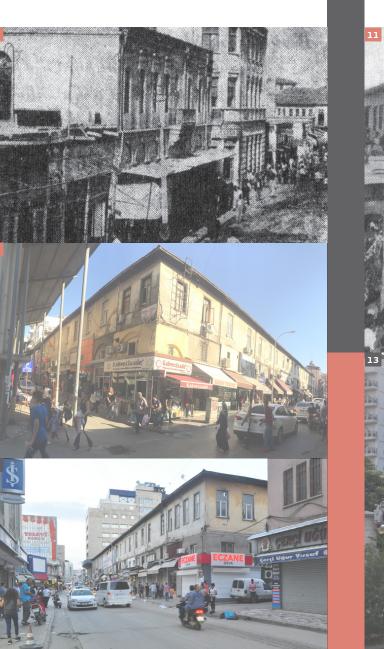
Bulunduğumuz meydanı tarif eden Adanalılar Horozdibek adını da mutlaka hatırlıyorlar. Aytekin Gezici, 5 Ocak gazetesinde ismin geçmişine dair araştırmasında ismin ilham kaynağı olan firmayı, **Orosdi-**Back konum 7 zincirinin Adana şubesini nasıl keşfettiğini anlatıyor:

inyada uluslararası mağazalar zinciri gerçekleştiren ilk mağaza irketlerinden biri olan Orosdi–Back toptan perakende mağazaları, bir Macar subayı olan Adolf Orosdi tarafından kurulan giyim mağazasının emelleri üzerine inşa edilmiştir. Adolf Orosdi bir Macar subayıdır. 1855'de tanbul'a gelir ve Osmanlı'ya sığınır. O yıl Galata semtinde ilk giyim azasını açar. Bu mağaza Osmanlı tebaasına sıcak gelsin diye yıllarca, ner Efendi'nin Giyim Mağazası' adı altında faaliyet gösterir. dönemde İstanbul'da bulunan Yahudi kökenli Back ailesi bu işle ilgilenir. dolf (Leon) Orosdi ve Back ailesinin reisi Herman Back bir ortaklık kurarak rosdi–Back Mağazalar zincirini kurmaya başlar. (...) Orosdi–Back ağazaları Osmanlı Bankası'nın finans desteğini de arkasına aldıktan sonro şta Filibe, Bükreş, Selanik, İzmir, Kahire, İskenderiye, Tanta ve Tunus lağazalarını 1903 senesine kadar açar. Orosdi–Back Adana Mağazası tam olarak 1906 yılında açılır. Önceleri Osmanlı'da olmayan malları ithal edip, toptan satarlarken sonra parakendeye de yönelirler. Mısır ve Suriye amukları savaş nedeniyle yetmeyince Adana pamuğu devreye girer. 1906 yılında açılan mağaza 1926'ya açık kalır.

Orosdi-Back'ın bulunduğu yerde bugün Vakıflar Sarayı olan bina yükseliyor. Erarslan, Surp Stepanos kilisesinin yaklaşık beş dönümlük arazisi olduğunu hatırlatıyor, "1909'dan önce Orosdi-Back burada mıydı bilmiyorum. 1910 yılında kilisenin bulunduğu mahali Orosdi-Beck'e kiraladılar. Sonra 1926 yılında, o da yandı!"

Caddeyi Adana Vergi Dairesi yönünde takip ederken binanın arka girişinde Nuri Has Pasajı'yla karşılaşıyoruz. konum 8

L.E. Burada da büyük Apkaryan Okulu var. Hem yangından önce hem yangından sonra burada, büyük bir binası varmış. Yangından sonra yapılan Apkaryan altında Yeni Çarşı da var. Eskiçarşı köprüye daha yakın, Abidinpaşa'nın başında. Yeni Çarşı, 1910'dan sonra Apkaryan yeniden yapılınca alt katında alışveriş dükkanları, üst katlarında sınıflar olacak şekilde tasarlanınca ortaya çıkmış. Yeni Ermeni Çarşısı, Yeni Çarşı dedikleri orası oluyor. Bina bugün pasaj olarak kullanılıyor: Nuri Has Pasajı. Az ilerisinde bir postane var, o da müştemilattan sayılır. Buradan da Sıptilli adıyla bilinen pazar yerine geliyoruz. konum 9 Çok enteresan bir isimlendirme bu, Adana'da sebze meyve satılan yerlere hep Sıptilli demişler. Bir eski Sıptilli var, bir de yeni. Vardığımız Apkaryan Okuluna yakın olan, yeni Sıptilli. Ben buna yetiştim. Eski Sıptilli'yi Ğevont Alişan anlatıyor.

We stand now in the square that residents of Adana always remember with the name *Horozdibek* [lit. 'cockerel-mortar']. In the local newspaper 5 *Ocak*, Aytekin Gezici describes how, while researching the history of the square's name, he discovered that the name had been inspired by the Adana branch of the **Orosdi-Back** company location 7:

rosdi-Back was one of the first retail companies in the world to establish an rnational chain of stores. This wholesale-retail chain began as a clothing established by Adolf Orosdi, a Hungarian army officer. Orosdi came to nbul in 1855 to take refuge in the Ottoman Empire. That same year he open first clothing store in the neighborhood of Galata, which operated under the ne Ömer Efendi'nin Giyim Mağazası [Ömer Efendi's Clothing Store] in order peal to Ottoman citizens. Another family involved in the clothing business ing that period was the Back family, who were of Jewish origin. Adolf (Leon) osdi and the head of the Back family, Herman Back, formed a partnership d established the chain of Orosdi-Back stores. (...) Having received financial port from the Ottoman Bank, by 1903 Orosdi-Back stores had opened in vdiv, Bucharest, Thessaloniki, Izmir, Cairo, Alexandria, Tanta and Tunis. Th ana branch of Orosdi-Back opened in 1906. At first the stores imported and ld wholesale products that were not available in the Ottoman Empire, but afte while moved into retail. Due to the war, Egyptian and Syrian cotton could no nger meet demand so stores began to use Adana cotton. The store opened in 06 and operated until 1926.

Today, the Vakıflar Sarayı [Foundations Palace] stands on the former location of the Orosdi-Back store. Erarslan reminds us that the Surp Stepanos church had lands measuring half a hectare: "I don't know if Orosdi-Back was here before 1909. In 1910 they rented the area of the church to Orosdi-Back. And then in 1926, it burned down too!"

We follow the street towards the Adana Tax Office, and at the back entrance of the building we arrive at the Nuri Has Arcade. location 8

L.E. Here stood the large Apkarian School. Before and after the fire, there was a large building here. Below the Apkarian School, which was built after the fire, is Yeni Çarşı [New Bazaar]. Eskiçarşı [Old Bazaar] is closer to the bridge, at the start of Abidinpaşa Street. The New Bazaar came about when Apkarian was rebuilt after 1910, and was designed with shops on the lower floor and classrooms on the upper floors. The New Armenian Bazaar is the place they call the New Bazaar. Today the building is used as a shopping arcade: Nuri Has Pasajı. A little further along was a post office, which was part of the building complex. After this we come to the market place known as Siptilli. location 9 The name is very interesting, in Adana they always called the places that sell fruit and vegetables Siptilli. The one near the Apkarian School where we are is the new Siptilli. This is the one that was around when I grew up. Ghevont Alishan explains the origins of

this name.

Yeğyayan, Adana kiliselerinden bahsederken, Surp Dalila Manastırı'nın adının Sipdilli'ye dönüştüğünü anlatıyor. "Böyle bir kilisenin anısı bize ulaşmasa da, böyle bir mahallemiz vardı" diyor Yeğyayan. Surp Dalila hakkında Ğevont Alişan ise "Manastır korunmamış, yeri şehir surlarının içinde olmasa da, uzak olmaması gerektiğine inanıyorum; bu kutsal yerin duvarları 1762'de Katolikos Gabriel tarafından yeniden inşa edildi. O yıl Adana ve çevresinde büyük bir veba salgını oldu ve Adana Episkoposu II. Açabahyan Yeprem burada defnedildi." bilgilerini aktarıyor.

Yürüyüşe **Tarihî Mestan Hamamı**'nın yanından devam ederek, konum 10 Küçüksaat Meydanı olarak bilinen meydana varıyoruz.

Erarslan, bize Adana Ermenilerinin toplum merkezi olan **Azkayin**Miyutyun binasının yerini gösteriyor konum 11, meydanın az ilerisinde, sonradan Marmara Pavyonu olarak kullanılan bina...

L.E. O zamanlar, Adana'nın meşhur pavyonlarındandı. Duvarda freskler vardı. Şimdilerde hatırlamaya çalışıyor, bilenlere soruyorum, ne vardı fresklerde... Bilemiyorum. Bu Azkayin Miyutyun'un yanındaki bina da belediye binası. Çerak denilen mahal.

Ermeniler hastanemiz yok diye bilir, ama bu yolun üzerinde bir bina hastane olarak kullanılmış. Ki, o binanın fotoğrafları zaman zaman Apkaryan'ın sanılır. Binanın olduğu yerden ya yol geçti ya da vergi dairesi orada. Yeni Camii'nin karşısında. Melekgirmez diye bilinen çarşı da o civarda.

Ermeni zanaatkârların çalıştığı Melekgirmez adıyla bilinen bir çarşıya da Kayseri, Develi'de yaptığımız saha çalışmasında rastladık. Ne yazık ki "Bu isimlendirmenin nasıl bir tarihi var" sorusunun cevabını bulamadık. Adana yürüyüşüne Küçüksaat Meydanı'nı geçerek devam ediyor, Yeni Camii'ne geliyoruz. konum 12 Bu camiye vararak son bulan Ziyapaşa Bulvarı 1918 haritası çizilirken henüz inşa edilmemiş. Yeni Gar'a götüren bulvar bu haritada 'Yeni Gar' adıyla, daha kısa bir cadde olarak görünüyor. Günümüz Adanasının hayat dolu Ziyapaşa Bulvarı'nın başlarında Ayios Nikolaos Rum Kilisesi'ni görmek mümkün. konum 13 Bulvardan bakıldığında kilisenin arka cephesi ve üç apsisini görmemizin sebebi de bulvarın sonradan yapılmış olması, eski kapısını görmek için arkasına dolaşmak gerekiyor. Bina uzun bir süre Adana Etnografya Müzesi olarak kullanılmış. Araştırmamız sırasında restorasyon çalışmalarının başlamasını bekliyordu. Yakınında ise Adana Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü çalışmaya devam ediyor.

Writing about the churches of Adana, Yeghiayan explains that the Monastery of Surp Dalila was known as Sipdilli: "Although we had no memory of such a church, we did have a neighborhood with this name." Speaking of Surp Dalila, Ghevont Alishan says, "Even though the monastery building did not survive, and its location wasn't inside the city walls, I think it couldn't have been too far away; the walls of this holy place were rebuilt in 1762 by Catholicos Gabriel. That year, there was a severe outbreak of the plague in Adana and the surrounding area, and the Bishop of Adana Achabahian Yeprem II was buried here."

As we continue our walk we pass by the historical *Mestan Hamam*, location 10 and reach the *Küçüksaat Meydanı* [Small Clock Square].

Erarslan shows us the site of the *Azkayin Miutyun* building, location 11 which served as a community centre for the Armenians of Adana.

The building is just beyond the square, and was later used as the *Marmara Pavyonu*.

L.E. At that time it was one of the famous cabarets of Adana. It had frescoes on the walls. Recently I've been trying to remember what those frescoes were of, I ask people who might know... I'm not sure. Next to Azkayin Miyutyun is the city hall. This area is called Çerak.

Armenians think that we didn't have a hospital, but one of the buildings on this street was used as a hospital. And sometimes, photographs of that building are thought to belong to Apkarian. Either a road was built on the site of the building, or it was where the tax office now stands. Opposite the New Mosque. The bazaar known as Melekgirmez [lit. 'angels do not enter'] is also around

During our research, we also came across a bazaar in which Armenian

craftsmen worked that were known as Melekgirmez in the Kayseri town of Develi. Unfortunately, however, we were unable to identify the origin of the name. Continuing our Adana tour, we pass through the Küçüksaat Meydanı, and reach Yeni Camii [New Mosque]. location 12 Arriving at this mosque brings us to the end of Ziyapaşa Boulevard, which was yet to be built when the 1918 map was being drawn. On that map the boulevard leading to the new railway station was a much shorter road named Yeni Gar [New Station]. Near the beginning of the bustling Ziyapaşa Boulevard of today's Adana, you can see the Agios Nikolaos Greek Orthodox Church. location 13 From the boulevard, it is the church's rear façade and three apses that are visible. The reason for this is that today's boulevard was built after the church, and to see the original entrance, you have to walk round to the other side of the building. For a long time, the church housed the Adana Ethnography Museum, for which renovation plans were under way at the time of our research.

The Adana Directorate of Surveying and Monuments continues to function from a nearby building. As we continue our walk we pass behind Agios Nikolaos and reach Kuru Köprü Meydanı [Dry Bridge Square]. location 14 Entering Bakımyurdu Street, we see a petrol station that, according to the 1918 French map and the 1909 Fire map, stands on the site of the Gulbenkian factory. location 15 This was a well-chosen spot for the time, with the grain market close by and the Tyrpani factory and Old Station just a little further along the road. In other words, we have reached the industrial area of Old Adana. We turn and head back towards Kuru Köprü Meydanı, and then head along Kurtuluş Street, before turning right onto Karaisalı Street, where we

can see the Old Station building.

Ayios Nikolaos'un arkasından devam ederek **Kuru Köprü Meydanı**'na

geliyoruz, konum 14 buradan Bakımyurdu Caddesi'ne girdiğimizde bir

benzin istasyonu görüyoruz. 1918 Fransız ve 1909 Yangın haritalarına

göre burası Gülbenkyan Fabrikası'nın kurulu olduğu arazi. konum 15

O yıllar için çok iyi seçilmiş bir konumda hemen yakınında Hububat

çarşısı, biraz ileride ise Tirpani fabrikası ve Eski İstasyon bulunuyor. Bir

başka deyişle bir zamanların sanayi bölgesine gelmiş oluyoruz. Kuru

Köprü'ye geri dönerek Kurtuluş Caddesi'nden devam edip Karaisalı

Caddesi'nden sağa döndüğümüzde Eski İstasyon binasını görebiliriz.

L.E. Bugünkü tren hattı Bağdat hattının parçası, eskiden bir de Fransızlar

tarafından insa edilen Adana-Mersin hattı vardı. Dar, sırf pamuk taşımak

için kurulmuş bir hat. Bu mahallede yer alan istasyon nedeniyle de buralar

Alman demiryollarının yaptırdığı yeni istasyona, bulamıyorlar. Oysa ki bu

Adana'nın kolektif belleğindeki yeri de binası gibi yok olmaya başlayan

Eski İstasyon, konum 16 Adana'yı Seviyorum kitabının yazarı Cevdet

Naci Gülalp'in yerel gazetelerde sıkça yer alan anı yazılarından birine

Birkaç yıl evvel bir gün Abidinpaşa Caddesi'nde yoldan çevirdiğim bir

aksiye binmiştim. Şoförden beni 'Yeni İstasyon'a götürmesini istedim.

Yüzüme baktı, 'Dayı, yeni istasyon mu yapıldı, orası nerede bilmiyorum tar

der misin?' diye cevapladı. Şaşırmıştım. Ama şoför haklıydı. Biz yıllarca

Adana'da iki istasyon olduğunu, birinin eski diğerinin de yenisi olduğunı

Adana ve Çukurova pamuğu ile diğer tarım ürünlerinin ihracatı ve yeni

jelişen sanayi devriminin gerektirdiği makinelerin ithalini kolaylaştırmak

Cabii bu demiryolunun bittiği nokta olan Adana'da bir de istasyon binası

in Adana-Mersin arasında bir İngiliz şirketi tarafından 1833 yılında

ışlayıp üç yıl içinde biten 67 kilometrelik bir demiryolu hattı yapıldı.

apılmıştı. Bu istasyon şimdi bizim "Eski İstasyon" dediğimiz semtte

di. Çevresi kısa zamanda fabrikalarla doldu. Tirpani, Simyonidis (Millî

Mensucat), Gilodo yağ fabrikası, Türk Nebati Yağlar fabrikası (şimdiki

MARSA), Belçika Çırçır ve Prese fabrikası (şimdiki atıl Çukobirlik depoları)

re çevrede birçok sanayi tesisi kuruldu. Tren hatları bu fabrikaların depo

nlerine kadar uzatılmıştı. Zaten amaç ticari mal taşımak idi. (Cevdet Nac

biliyor ve öyle isimlendiriyorduk. Nitekim, şimdi 'Eski İstasyon' diye

dlandırılan semtte [eski] bir demiryolu istasyonu vardı.(...)

Eski İstasyon diye bilinir. İstasyona yakın depolar ve çırçır fabrikaları

kurulmuş. Gülbenkyan'ın da depoları buradaymış. Eski Adanalıların

torunları geliyor, 'bizim evimiz' diyorlar, 'istasyondaydı'. Gidiyorlar

mahallede evleri, eski istasvona vakın.

de konu olmuş.

L.E. Today's railway line was part of the Baghdad line, and there was also the Adana-Mersin line that was built by the French. It was a narrow line, built only to transport cotton. This area is known as Eski İstasyon [Old Station] because of the railway station in the neighborhood. Depots and cotton-ginning factories were built near the station. Gulbenkian's depots were also in this area. The grandchildren of old Adana residents come here and say 'our house was in the station neighborhood.' They go to the new station that was built by the German railways, but they can't find it. But their houses were in this neighborhood, near the old station.

Just as the Old Station location 16 building is beginning to crumble, so too is its place in the collective memory of Adana. The station featured in one of the memoir articles of Cevdet Naci Gülalp, author of Adana'yı Seviyorum [I Love Adana].

One day, a few years ago I hailed a taxi on Abidinpaşa Street and got in.
I told the driver to take me to 'New Station'. He looked at me and said, 'Has a new station been built? I don't know where it is, can you direct me?' I was surprised. But the driver was right. For years, there were two stations in Adana, so one was old, the other was new, and that's what we called them. And so, in the neighborhood known as Eski İstasyon [Old Station] there used to be an [old railway station. (...)

In order to facilitate the imports of machines needed for the production of Adana and Chukurova cotton and for the newly growing industrial revolution, a 67-kilometre railway line was built between Adana and Mersin by a British company. Construction started in 1833 and lasted three years. Of course, a statio was built in Adana, the final destination on the line. This station was in the neighborhood we now call Eski İstasyon. The area around the station was quick filled with factories. The Tyrpani factory, the Simeonidis factory, (Millî Mensuca [National Textiles]), the Gilodo oil factory, the Turkish Vegetable Oils factory (now MARSA), the Belgian Cotton Ginning and Pressing factory (now the inactic Cukobirlik depots) and many other industrial facilities were established in the area. The train lines were extended to reach the front of these depots. After all, the aim was to transport commercial goods. (Cevdet Naci Gülalp)

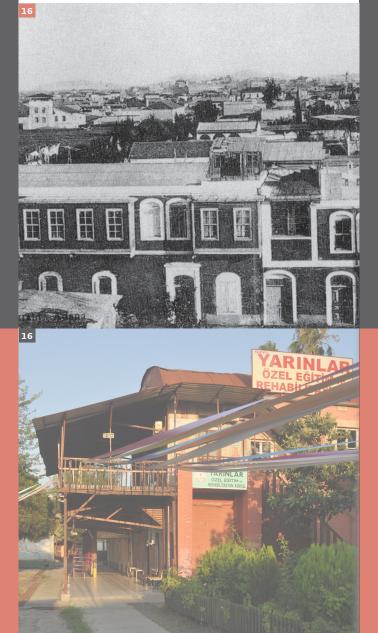
Hem İngiliz, hem Fransız olarak hatırlanan şirket aslında iki ülkenin de ortaklığını içeriyor. Gülalp'in andığı fabrikaların pek çoğu bugün artık ayakta değil. Hovace Tirpani tarafından kurulan **Tirpani çırçır fabrikası** konum 17 daha sonra yıllarca işletildiği Sümerbank'ın adıyla hatırlanıyor. Tam adı Tirpani Pere & Fils olan şirket, üç ayrı fabrikadan oluşuyordu. Çırçır fabrikası inlik fabrikası ve mensucat

fabrikadan oluşuyordu: Çırçır fabrikası, iplik fabrikası ve mensucat fabrikası. Bu fabrika da çevresindeki pek çok sanayi yapısıyla birlikte yıkılmış durumda. 1909 Yangın haritasında daha küçük, 1918 Fransız haritalarında daha büyük, aynı blok içerisinde gösterilen Tirpani fabrikasının yerinde bugün Seyhan Belediyesi ve Yaşar Kemal Kültür Merkezi yükseliyor. 1909 yılında, Tirpani kaçan Ermeniler için kapısını açmış, birçok felaketzedenin hayatı böylece kurtulmuştu.

Yangından ve kılıçtan hayatımızı ancak kurtararak, katliamdan sağ kalanlar olarak, giysisiz ve ayakkabısız, isten yüzümüz kara olmuş, tanınmayan hale gelmiştik. Girdik Tirpani'nin fabrikasına ve binanın bir kısmında ve avlusunda birbirimizin üstüne yığıldık. Ama burada mutlak ölümden kurtulduğumuzu düşünerek kendimizi çok mutlu hissettik. (Hagop H. Terziyan)

Belediye Kompleksinin karşısında, Turhan Cemal Beriker Caddesi'ni geçtikten sonra Amerikan Pazarı, Madi Oteli ve Süreyya Nihat Oral Ortaokulu'nu içeren bloğa gelmiş oluyoruz. 1918 Fransız haritasına göre burada bir **Rum Mezarlığ**ı bulunur. konum 18 Turhan Cemal Beriker caddesinden devam edip Adana İl Müftülüğü'nü geçtiğimizde önümüze günümüzde Adana Arkeoloji Müzesi olan **Simyonidis çırçır fabrikası** çıkar. konum 19 Bugün yenilenerek müze haline getirilen Millî Mensucat fabrikası, pamuk endüstrisinin altın çağından geriye kalmış az sayıdaki örnekten biri. O yönde yürümeye devam ederken Erarslan'dan fabrikanın hatırasını dinlemeye devam ediyoruz...

L.E. Burada Giritli bir Rum olan Simyonidis'e ait çırçır fabrikası vardı. Hermann Jansen'in Adana çizimlerinde buradaki fabrikalar da görülüyor. Tek tek fabrikalar eklenmiş. Birkaç tane Ermenilere ait fabrika da bulunuyor. İşin enteresan tarafı, 1909 olaylarının altında yatan da aslında tarımsal aktiviteler. Tılan Çiftliği olsun, Gülbenkyan olsun biliyorsun çok mülk edinmeye başlıyor, sonra Nalbantyan Çiftliği var. Bu artış karşısında o gün burada yaşayan Türk vatandaşlar diyor ki, 'Ermeniler burada mal satın alıyor, burayı ele geçirecekler'. Amerikan İç Savaşı'ndan dolayı Avrupa'nın pamuk ihtiyacı karşılanamıyor. Pamuk üretimi buralara yöneliyor. Burada papatya gibi fabrikalar, tren yolları yapılıyor. Bu tarım faaliyetlerine Meşrutiyet ekleniyor, bizim Muşeğ Sırpazan da yüksek perdeden konuşmaya başlayınca, insanlar başlıyor 'Ermeniler burada mal varlığını artırıp, burayı ilhak edecekler' demeye.

The railway company, which is remembered as being both British and French, was in fact formed of by partners from both countries. Today, the majority of the factories Gülalp mentions are no longer standing. The cotton-ginning **Tyrpani factory** established by Hovace Tyrpani **location 17** is now better known by the name Sümerbank, after the company that later took over the factory. The original factory was established by the company *Tyrpani Père & Fils*, and was formed of three separate factories: the cotton-ginning factory, the thread factory and the fabric factory. The Tyrpani factory, along with many other industrial buildings in the area, no longer stands. On the 1909 Fire map the Tyrpani factory is shown in the same location but on a smaller area than on the 1918 French map. On the old factory site today stand the Seyhan Municipal Hall and the Yaşar Kemal Cultural Centre. In 1909, the Tyrpani factory opened its doors to fleeing Armenians, saving the lives of many of the victims.

We survivors entered part of the Tyrpani factory and its courtyard, having escaped with our lives from swords and fires, naked and barefoot, unrecognisable from the soot that covered our faces. We all felt very happy, thinking that we had escaped certain death. (Hagop H. Terzian)

From the Municipal Hall we head towards Turhan Cemal Beriker Street, and cross the road to reach the area that is home to the American Market, the Madi Hotel and the Süreyya Nihat Oral Middle School. According to the 1918 French Map, there used to be a **Greek cemetery** here. Continuing along Turhan Cemal Beriker Street, we pass in front of the Adana Regional Mufti Office and come to the **Adana Archaeology**Museum, Coation 19 housed in the renovated Millî Mensucat [National Textiles] factory, one of the few buildings from the golden age of the city's cotton industry that remain standing. As we continue on our walk, we listen to Erarslan's memories of the factory.

L.E. Here there was a cotton-ginning factory belonging to Simeonidis, a Cretan Greek. The factories in this area can be seen in Hermann Jansen's Adana plans. One by one, new factories came to the area. There were also a few factories belonging to Armenians. The interesting thing is that the underlying cause of the events of 1909 was agricultural activities. The Tilan Farm and Gulbenkian started to buy lots of property, and then there was the Nalbantian Farm. Seeing this increase [in Armenian-owned property], the Turkish citizens living here at the time said, "The Armenians are buying up property here, they're going to take over." Because of the American Civil War, Europe's need for cotton wasn't being met, and so cotton production came here. Factories and railway lines started springing up like daisies. In addition to these agricultural activities came the Meşrutiyet [Constitutional Reform], and so when our Mushegh Srpazan started speaking out, people began to say "Armenians are going to buy more and more property here and annex the area."

(...) [Cumhuriyet döneminde] ulusal kalkınma hamlesi başlarken millîleştirilme, millî prodüktivite fabrikalarının kurulması yaşanıyor. Bunlar Türkiye ekonomisinin itici gücü olmuş. Adana Ticaret Odası yayınlarında bununla ilgili çok güzel tarihî bilgiler var, kimin nereden geldiği, ne girişimde bulunduğu yazılı. Şimdi Simyonidis'in fabrikası eski duvarlar korunarak müze yapıldı, güzel yapıldı.

Müzeye dönüştürülen Simyonidis fabrikası, Adana kolektif hafızasında daha çok Millî Mensucat adıyla hatırlanıyor. Orhan Kemal'in bir dönem katiplik yaptığı fabrika, yazarın Murtaza romanının da fonunu oluşturuyor. Romanın ölümsüz karakteri Murtaza, fabrikanın kurucusu Simyonidis'in diğer Rumlarla birlikte Adana ve Türkiye'yi terk ettiği mübadele sırasında Yunanistan'dan gelen bir ailenin çocuğu.

Yunanistan'ın Alasonya Kasabasından olan Murtaza, 1925'lerden sonraki mübadelede annesi, erkek kardeşiyle Türkiye'ye göç etti. Yirmisindeydi.
O sıralar 'Muhacir kandaşlar nâm-ü hesabına fi sebilüllah', yani göçmen kandaşlar çıkarına hiçbir karşılık beklemeden, Allah için çalıştıklarını ileri süren yerli simsarların hile dolu öğütlerine uyan hemşerilerinden pek çoğu gibi memleketlerindeki barakalarına karşılık koca koca konaklar, üç buçuk arşın bahçelerine karşılık da binlerce dönüm tarla almayı kendine, daha çok da damarlarında dolasan şehit Kolağası Hasan Beyin kanına yakıştırmayan Murtaza, ne annesinin, ne de hemşerilerinin öğütlerine uyd. Hele gizliden gizliye para desteleri gösteren yerli simsarlara hiç! Tam tersi. İskan dairesine gitti: 'Biz fakir insanlar idik memlekette', dedi. 'Yok idi başkaları gibi tarlalarımızla konaklarımız. Var idi küçük bir bahçeciğimiz. Söyleyemem yalan, yakışmaz bana.' (Orhan Kemal)

Bekçi Murtaza, gece bekçisi olarak iş bulduğu fabrikanın kurucusuyla paylaştığı mübadele kaderini usulca anlatmasının yanında o dönem Adana'sını anlamak için ipuçları da sunuyor...

Eskiden preslenmiş, pamuk balyalarının istif edildiği çayhane beton döşemeli, genişçe bir salondu. Badanasız duvarlarında sıra sıra resimler: Dalgalı ve simsiyah bir denizde 'Donanmayı Humâyun'un dehşetli bir saldırısı. Yandakinde, düşman saflarına pare pare edip, yıldırım hızıyla ileri atılan eğri kılıçlı, kalkanlı, yatağanlı sarıklı leventler: Ecdadımız. (Orhan Kemal)

(...) When the national development plan was starting [during the Republican period], it included nationalisation and the establishment of 'national productivity' factories. These were the driving force of the Turkish economy. The publications of the Adana Chamber of Commerce contain valuable historical information: who came from where, what they did, etc. Now the old walls of the Simeonidis factory have been preserved and turned into a museum, it was done well.

In the collective memory of Adana, the Simeonidis factory, which is now a museum, is better known by the name Millî Mensucat [National Textiles]. The factory, where the renowned novelist and playwright Orhan Kemal worked for a time as a clerk, features as the backdrop for Kemal's novel Murtaza. Murtaza, the novel's eponymous protagonist, is the child of a family who, during the population exchange of the 1920s, arrives in Turkey from Greece, while Simeonidis, founder of the Simeonidis factory, leaves Adana—and Turkey—behind, alongside other Greeks.

Murtaza, a young man from the Greek town of Elassona, migrated to Turkey in the population exchange after 1925 together with his mother and brother. He was around 20 years old. At that time Murtaza did not think it befitted him—or rather that it befitted the blood of Kolağası Hasan Bey that flowed through his veins—to take for himself a huge mansion in return for their old shack, or thousands of dönüms of fertile land in return for their measly garden back in the home country as had most of his fellow countrymen, having fallen for the deceitful advice of local brokers who claimed to be working for Allah and for the sole benefit of their migrant brothers, and Murtaza therefore paid no heed to the advice of his mother or of his fellow countrymen. And certainly not to those local brokers who secretly waved handfuls of money under his nose, never! On the contrary. He went to the housing offices: 'Back in the homeland we were but poor people,' he said. 'We didn't have fields or mansions like the others. We only had a small little garden. I cannot lie, it doesn't suit me.' (Orhan Kemal)

Murtaza's description of his fate as a migrant, which he shared with the founder of the factory where he was given a job as a night watchman, offers clues about the Adana of the time:

The teahouse was a large room with a concrete floor where pressed bales of otton were stored. Rows of pictures hung on the unpainted walls: A vicious ttack by the Ottoman Fleet on a pitch-black, rough and pitch-black sea. On he picture next to it the sailors bearing curved swords and shields and wearing urbans emblazoned with yataghan swords rushing forward to tear apart the the nemy lines: Our forefathers. (Orhan Kemal)

© Hrant Dink Vakfı, 2018 Anarad Hığutyun Binası Papa Roncalli Sokak No 128 Harbiye 34373 Şişli, İstanbul Tel: +90 212 240 33 61 +90 212 240 33 62 Fax: +90 212 240 33 94 info@hrantdink.org | www.hrantdink.org

> türkiyekültürvarliklari.com :urkeyculturalheritage.com

* * *

* * *

Birliği'nin mali desteğiyle üretilmiştir. Bu yayının iş
k Vakfı sorumludur ve Avrupa Birliği'nin görüşlerin
mayabilir.

Arkeoloji Müzesi'nin arkasındaki Erdal Acet Caddesi'ni geçerek MARSA yağ fabrikasına varıyoruz - bir zamanların Gilodo yağ fabrikası. konum 20 Pamuktan yağ çıkarmak için kurulan ilk fabrikanın sahibi Solomon Rafael Gilodo, 1917 Devrim'inde Rusya'dan Türkiye'ye gelen Yahudilerden biri. Sonradan sayıları artan pamuk yağı fabrikalarının bir köşesinde sabun imalathaneleri bulunduğu ama Gilodo'nun yaptığı sarı sabun gibisinin bir daha gelmediği hâlâ anlatılan bir hikâye. Gilodo yağ fabrikası, Adana'nın Cumhuriyet dönemindeki kalkınma hamlesinde önemli aktörlerden biri oluyor. Mübadeleden sonra atıl kalmış olan Simeonidis'in çırçır fabrikasını Millî Mensucat adıyla faaliyete geçiren Kayserili girişimciler bu fabrikayı da satın almak istiyor ama Gilodo kabul etmiyor. Ancak Varlık Vergisi sonrası girdiği ağır borç nedeniyle aynı grubun ortağı olduğu Toroslar A.Ş.'ye satmak zorunda kalıyor. Toroslar A.Ş.'ye ait yağ fabrikası bugünkü MARSA'nın temeli oluyor, ama Gilodo'nun fabrikası da o günkü imalathaneler de bugün fiziksel olarak ayakta değiller.

Ara sokaklardan Cumhuriyet Caddesi'ne çıkıyoruz. Burada bizi rotamızın son sanayi tesisi olan <u>Alman fabrikası</u> karşılıyor. konum 21 Resmî adıyla DLBG - Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft (Alman Levanten Pamuk Şirketi), 1904 yılında Bağdat Demiryolu Şirketi'nin geniş tarım altyapısı hazırlığı kapsamında kurulmuş. Burada işlenen pamukların Hamburg'a gönderildiği, Çukurova'daki Alman endüstrisinin son tanığı olan fabrika Adana'nın ortasında atıl olarak duruyor.

L.E. Alişan'ın bahsettiği Siptilli veya Surp Dilla Manastır'ının bu civarda olması gerekir, çünkü Gaston Mizrahi'nin çektiği, Sibtilli yazan fotoğrafta, Alman fabrikası'nın bacası da görünür.

Cumhuriyet Caddesi'ni takip ederek Atatürk Parkı'na varıyoruz.
Parka gelmeden önceki köşede 1918 haritası, bir **Protestan Mezarlığı** olduğunu gösteriyor, konum 22 bu köşede, yani Ziyapaşa Bulvarı ile Cumhuriyet Caddesi'nin kesiştiği noktada bugün Atatürk Yüzme Havuzları yer alıyor. 1909 ve 1918 haritalarında Atatürk Parkı'nın olduğu bölge Giritliler Mahallesi olarak görünüyor.

Parkı geçerek Atatürk Caddesi'ne varıyoruz. Köşeyi döndükten sonra sırasıyla Abidin Dino Parkı, Adana Büyükşehir Belediyesi, Meryem-Abdurrahim Gizer Ortaokulu ve Turhan Cemal Beriker Caddesi'ni geçince İnönü Parkı'na varıyoruz. Bu bölgede 1909 haritasında daha aşağıda, 1918 haritasında ise daha yukarıda işaretlenmiş bir Ermeni Mezarlığı olduğu bilgisi yer alıyor. konum 23 D-400 olarak da bilinen, Kennedi Köprüsü'ne bağlanan cadde ise tamamen yeni ve Mersin'e kadar uzanıyor.

Tepebağ ile Adana-Mersin yolunun arasında yer alan İnönü Parkı tarihî kent merkezindeki önemli yeşil alanlardan biri. Ermeni Mezarlığı'na yakın olduğu gibi, 1918 haritasına göre küçük bir Müslüman Mezarlığı da olduğunu gösteriyor. Kasım 2014'te parkta doğalgaz kazısı yapılırken ulaşılan mezarlardan, bu bölgede mezarlıkların parkın altında kaldığı anlaşıldı. Mezarlığı Erarslan'a soruyoruz...

L.E. Mezarlık gençlik yıllarıma yetişmemişti. Eskiden orada bir yazlık sinema vardı. Sahibi de Adana'da birkaç sinemanın sahibiydi, orayı da bir şekilde bulmuş. Adana sinemaları Türk sinema tarihinde büyük yer kaplar. 1965'e kadar, bütün vizyon filmleri önce Adana'da oynardı; o da güzel bir sinemaydı. Yazlık Işık Sineması.

Sanayi mahallesi ve yeni şehri ardımızda bırakarak tekrar **Tepebağ'**a

gelmiş oluyoruz. konum 24 Tepebağ mahallesi, dairesel, iki eksenli eski Roma şehrinin başlangıç noktasına tekabül ediyor. Kuzeyden İnönü Caddesi, doğudan Seyhan Caddesi, batıdan Çakmak Caddesi, güneyden de Abidinpaşa Caddesi'yle sınırlı Tepebağ'da günlerce gezebilir, her köşede tarihî bir binaya rastlayabiliriz. Hıdırilyas ve Bab-i Tarsus mahalleleri hariç çoğunlukla Müslüman mahallesi olan bölge 1909 yangınından etkilenmediği için ayakta olan binalar daha çok. Halen Adana'daki Hıristiyan cemaatleri tarafından kilise olarak kullanılan tek bina da buradaki Aziz Pavlus Kilisesi konum 25 ya da daha çok bilinen adıyla Bebekli Kilise. Eski Hıdırilyas Mahallesi'nde yer alan kiliseye Cemal Gürsel Caddesi'nden ulaşılabilir. Anadolu Katolik Kilisesi üyesi olan kilisenin yapım tarihine dair bilgiler net değil. 1918 haritasında burada Sultaniye Mektebi olduğu, eskiden de rahibeler okulu olduğu belirtiliyor.

Cemal Gürsel Caddesi'ndeki Tepebağ Anadolu Lisesi, bir zamanların Amerikan Kız Koleji. konum 26 Bu günlerde onarımda olan yapı 1909 yılında yanmış, sonrasında tekrar yapılmıştı. Okulun arkasından Tepebağ Höyüğüne varıyor, etrafında dolaşarak, Cephe Sağlıklaştırma Projesi'ne tabi binaların dizildiği, dar ve numarayla adlandırılmış Tepebağ sokaklarından Abidinpaşa Caddesi'ne doğru yürürken Merkez Bankası Adana Şubesi'nin arkasında buluyoruz kendimizi. Burada yüz yıl önce Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Aramyan Okulu ve Adana Ermeni Başepiskoposluğu Merkezi yükseliyordu. konum 27 Kadim bir yapı olan kilise 19. yüzyıl başlarında tekrar yapılmış. Kalfa Hagop, Kalfa Vartan ve Mimar Kireçciyan tarafından yapılan kilise, Merkez Bankası Adana şubesi yapılırken tamamen yıkılmış, yalnızca duvarının bir kaç taşı bugüne ulaşabilmiş.

Dedem Domburoğlu Hacı Kevork Ağa'nın eşi, anneannem Hacı Şahzade'den duyduğuma göre kendisi Kalfa Vartan'ın kızı. Vartan Kalfa fesinde Osmanlı Devleti'nden armağan olarak aldığı altın nişan taşırmış. Babam Misak Göv-Yeğyayan'den duyduğuma göre ise, Kalfa Hagop kilise yapımı uzmanıydı ve yanlızca Surp Asdvadzadzin'i değil, 19. yüzyıl başlarında etraftaki birçok kiliseyi, hatta uzaktaki Kilis'deki kiliseyi de o yapmıştı. Babamın anlattığına göre Surp Asdvadzadzin'i yaparken yapım yarı bırakmışlar, ki yarısına kadar yapılan duvarlar önce uzun zaman otursun, sonra bir-iki yıl sonra devam etmişler inşaata. (Püzant Yeğyayan

1909 haritasında Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi olarak isimlendirilen yapı, 1918 haritasında "Eski Ermeni Kilisesi" notuyla Askeri Depo olarak işaretlenmiş. Jansen'in 1940 tarihli haritası ise, "30" numaralı yapı olarak gösterir ve sinema olarak belirtir. Adana sinemalarının tarihi, kent hafizası için de çok yönlü ve büyük bir araştırma konusu. Sinema salonlarının toplumsal yaşamda Cumhuriyet'ten önce de yeri olduğunu, Adana Türk Ocağı'nın 1924'te Rumlardan kalan bir sinemayı Adana Milletvekili Zamir Bey tarafından TBMM'ye verilen takrir sonucu almış olmasından öğreniyoruz. Sonraki yıl Atatürk'ün Adana ziyareti sırasında Türkocağı Sineması'nda düzenlenen bir müsamereye katılması da sinema salonunun faaliyetini sürdürdüğünü düşündürüyor. Yusuf Ayhan'a göre Erarslan'ın hatırladığı Alsaray Sineması'nın yanı sıra, Türkocağı Sineması'nı da Asrı Sinema adıyla işleten Baki Tonguç, Tan Sineması'nın da sahibi.

Ellili yıllara dek Adanalı'nın sinema anılarını renklendiren diğer bir sinema da 'Tan Sineması' dır. Abidinpaşa Caddesi'nde, bugünkü Merkez Bankası'nın yerinde olan bu sinema eski bir Ermeni kilisesinden bozularak sinemaya dönüştürülmüştür. 'Yeni Sinema' adıyla da filmler gösterilen bu sinemanın sahibi; bir süre Türkocağı ve Alsaray Sineması'nı da işleten Baki Tonguç'tur. O yılların Tan Sineması ve Baki Tonguç'un sinema anlayışı üzerine gazeteci Yusuf Ayhan'ın verdiği bilgiler dikkat çekicidir: 'Sinemanın medeniyet ve eğlence unsuru olduğunu düşünerek Adana'da gece hayatının doğmasına önem veriyordu Baki Tonguç. Nihayet şimdiki 'Asri Sinema'nın 'Türkocağı Sineması' olarak Türk Ocağı tarafından işletilmesine âmil olmuştu. Türk Ocağı Sineması'nın başarısı karşısında, Abidinpaşa Caddesi'nde, bugünkü Merkez Bankası'nın yerinde modern bir sinema kurulmuştu. Adana artık asrilik yolundaydı. Kendi adına açtığı bu sinemada kadife koltuklu localar meydana getirmişti. Halk için güzel döşenmiş parter, temiz bir balkon tanzim ettirmişti. Sinemanın başlama saatine kadar antrakt yapan küçük bir de orkestra koymuştu. Ne yazık bu lüks sinema tutmamıştı.

Hafıza turumuzu Tepebağ Mahallesi'nde, bir zamanlar Surp Asdvadzadzin'in bulunduğu noktada bitirirken son sözü Erarslan'a bırakıyoruz:

L.E. Bir ucu Taşköprü, diğer ucu Terskapı, Fransızca Tarsus'un adı, Ters/ Tars. Ortada Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve yanında Aramyan Okulu var. Kilise yıkılıp da yerine Merkez Bankası yapılırken Roma mozayikleri çıktı. Yani orası da başka bir tapınaktı, Roma tapınağıydı. Aynı zamanda benim ilk aşkımın geçtiği yerdi.

Kilise sonra sinema olarak kullanıldı. Bir Zorro filmi izlediğimi hatırlıyorum ama altı yaşında filandım. Sonradan karşısında Ağva Oteli yapıldı Aramyan'ın yerine, orada yaşayan arkadaşıma Aramyan'ın planını çizdirdim, yani okulun planını. Ama kilise hakkında pek bir şey bilmiyoruz. Yeseyan'ın da gittiği kilise olması haricinde.
1909'da Temmuz ayında gittiği, kan ve ter kokan pazar kilisesi: Surp Asdvadzadzin.

Yakılıp yıkılmış şehirde tek ayakta kalan Ermeni Piskoposluk Kilisesi'nin yüksek çan kulesi etrafındaki yıkıntıları seyrediyordu; lal olmuş çanı felçli bir dil gibi asılı kalmıştı, çünkü felaketin başladığı o günden bu yana hüzünlü veya coşkulu çınlamaları yas için susturulmuştu. (Zabel Yesayan)

We pass behind the Archaeology Museum and cross Erdal Acet Street to find ourselves at the MARSA oil factory, once the **Gilodo oil** factory. location 20 Solomon Rafael Gilodo was the owner of the first factory established in Adana to extract oil from cotton. Gilodo was a Jew who came to Turkey from Russia during the 1917 Revolution. Later, each of the increasingly numerous cotton oil factories established a soap workshop in a corner of the factor, but locals still say that no other soap ever lived up to the yellow soap produced by Gilodo. The Gilodo oil factory played an important role in Adana's development plan during the Republican period. Entrepreneurs from Kayseri had reopened the Simeonidis cotton-ginning factory as the National Textiles factory after it had fallen into disuse following the population exchange. These same entrepreneurs also wanted to buy the Gilodo factory, but Solomon Rafael Gilodo did not look favourably upon the offer. He would, however, later be forced to sell the factory to Toroslar Corp., partners of the same group of entrepreneurs, due to significant debts incurred after the introduction of the Wealth Tax. The oil factory belonging to Toroslar Corp., would later become today's MARSA, but the old Gilodo factory and its workshops are

We leave the side streets and emerge onto Cumhuriyet Street. Here we are met by the final industrial facility on our route, the <u>German</u> <u>factory</u>. <u>location 21</u> This factory was established in 1904 under the official name of DLBG - Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft (German Levantine Cotton Company), as part of the Baghdad railway company's comprehensive preparations to develop the agricultural infrastructure. This factory, from where processed cotton was sent to Hamburg, now stands inactive in the heart of Adana, as the last witness of German industry in the Chukurova region.

no longer standing.

L.E. The Siptilli or Surp Dilla Monastery that Alishan mentions must have been around here somewhere. Because in the photo by Gaston Mizrahi labelled Sibtilli, the chimney of the German factory is visible.

We follow Cumhuriyet Street and head towards Atatürk Park.
On the corner before the park, the 1918 Map shows a Protestant
cemetery; location 22 today this corner—the intersection of Ziyapaşa
Street and Cumhuriyet Street—is home to the Atatürk Swimming Pools.
The 1909 and 1918 maps both show the area of Atatürk Park as a Cretan
neighborhood.

We cross the park and then turn right along Atatürk Street, passing by the Abidin Dino Park, the Adana Metropolitan Municipality building and the Meryem-Abdurrahim Gizer Middle School, and then crossing Turhan Cemal Beriker Boulevard to reach İnönü Park. The 1909 and 1918 maps both show an **Armenian cemetery** in this area, with its location slightly further north on the 1918 Map compared to the 1909 Map. **location 23** The entirely new boulevard—also known as the D-400—connects to the Kennedy Bridge and runs as far as Mersin.

Located between Tepebağ and the Adana-Mersin road, İnönü Park is an important green space in this historical city centre. The park is located close to the Armenian cemetery, and the 1918 Map shows that there was also a small Turkish cemetery in the area. In November 2014, graves were uncovered in the park during digging works to lay gas pipes, revealing that cemeteries lay beneath this park. We ask Erarslan about the cemetery:

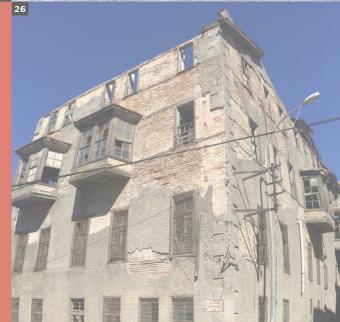
L.E. The cemetery didn't survive until my youth. There used to be an open-air cinema there in summer. The owner had other cinemas in Adana too, and he somehow managed to get hold of that area too. The cinemas of Adana have an important place in the history of Turkish cinema. Until 1965, all the films would

important place in the history of Turkish cinema. Until 1965, all the films would first be shown in the Adana. This was also a good cinema. The Işık Summer Cinema.

We have now left the industrial area and the new city, to arrive in Tepebağ. location 24 The Tepebağ neighborhood marks the beginning of the old Roman city—a circular-plan city on two axes. Bordered by İnönü Street to the north, Seyhan Street to the east, Çakmak Street to the west and Abidinpaşa Street to the south, Tepebağ is a neighborhood that you could easily spend days wandering around, and where you come

of the old Roman city—a circular-plan city on two axes. Bordered by İnönü Street to the north, Seyhan Street to the east, Çakmak Street to the west and Abidinpaşa Street to the south, Tepebağ is a neighborhood that you could easily spend days wandering around, and where you come across a historical building on every corner. The area, formed mainly of Muslim neighborhoods—except for the Hidirilyas and Bab-i Tarsus neighborhoods—was unharmed by the 1909 Fire, and more historical buildings remain standing here than elsewhere in the city. The area is home to Saint Paul's Church location 25 —more commonly known as Bebekli [lit. 'with baby'] Church—the only building in the city still used as a church by the Christian communities of Adana. The church, which was a member of the Catholic Church of Anatolia, is located in the old Hidirilyas neighborhood, can be reached from Cemal Gürsel Street. There is no definite information about the date of the construction of this church. The 1918 Map shows that this was the site of the Sultaniye Mekteb, previously the nuns' school.

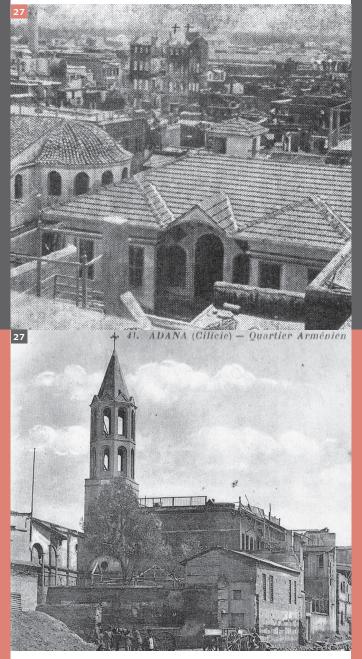

The Tepebağ Anatolian High School, located on Cemal Gürsel Street, was once the American Girls' College location 26. The building, currently undergoing renovations, burned down in 1909 and was later rebuilt. We pass behind the back of the school and reach Tepebağ Mound. We circle the mound, and as we head towards Abidinpaşa Street through the narrow streets of Tepebağ, which have numbers for names and are lined with buildings earmarked for renovations within the Façade Improvement Project, we find ourselves behind the Adana Branch of the Central Bank. One hundred years ago this was the site of the Surp Asdvadzadzin Church, the Aramian School and the Adana Armenian prelate offices. location 27 The ancient church building underwent reconstruction at the beginning of the 19th century. During construction of the Central Bank, the church, which was built by Hagop Kalfa [master-builder], Vartan Kalfa and Kireçciyan Mimar [architect], was completely destroyed, and only a few stones from its walls have survived until today.

According to what she herself told me, my maternal grandmother, Hacı Şahzade wife of my grandfather, Domburoğlu Hacı Kevork Agha, was the daughter of Vartan Kalfa. Vartan Kalfa wore a golden medal on his fes that he had been awarded by the Ottoman State. According to what my father, Misak Göv-Yeğyayan told me, Hagop Kalfa was a church-building expert and in the early 19th century he built not only Surp Asdvadzadzin, but a number of other churche in the area; it was even him who built the church in the distant province of Kilis. According to my father, while they were building Surp Asdvadzadzin, they left it half finished to let the half-finish walls settle into place over a long period of time they then continued construction after 1-2 years. (Püzant Yeghiayan)

The building that is named on the 1909 Map as Surp Asdvadzadzin Armenian Church is marked on the 1918 Map as a military depot with the note 'Old Armenian Church'. Jansen's 1940 map shows it as building number 30, and states that it was used as a cinema. The history of Adana's cinemas is a broad and significant research topic for the city's collective memory. We know that cinemas held a role in social life even before the Republic because in 1924, as a result of a proposal to parliament by the Adana MP Zamir Bey, the Adana Türk Ocağı [Turkish Hearth] took over a cinema that had been left behind by Greeks. The following year, during his visit to Adana, Atatürk attended a screening at the Türk Ocağı Cinema, showing that the cinema continued to function as such. According to Yusuf Ayhan, as well as the Alsaray Cinema mentioned by Erarslan, Baki Tonguç, who ran the Türk Ocağı Cinema under the name Asrı Cinema, was also the owner of the Tan

Intil the 1950s, the other cinema that stands out in the cinematic memories of esidents of Adana was the 'Tan Cinema'. The cinema was on Abidinpaşa Stree where the Central Bank stands today, and was housed in a former Armenian church that had been transformed into a cinema. The owner of this cinema which also went by the name 'New Cinema—was Baki Tonguç, who also ran the Türk Ocağı and Alsaray cinemas. Journalist Yusuf Ayhan offers some interesting nformation about the Tan Cinema of those years and the approach to cinema of its owner, Baki Tonguç: "Baki Tonguç believed that cinema was an essential element of civilisation and entertainment, and gave importance to the creation of nightlife in Adana. As such, it was down to him that today's 'Asri Cinema' was run by the Türk Ocağı as the 'Türk Ocağı Cinema'. After the success of the Türk Ocağı Cinema, he established a modern cinema on Abidinpaşa Street, on the site of today's Central Bank. Adana was now on the path to modernism. This cinema, which he opened in his own name, introduced viewing boxes with velvet seats. For the general public he created nicely decorated stalls and a clean balcony. He also arranged a small orchestra to play before the film began. Infortunately this luxury cinema was not a success."

We finish our tour of old Adana in the Tepebağ neighborhood, at the site of Surp Asdvadzadzin, and leave the final words to Erarslan:

L.E. At one end of Abidinpaşa Street is Taşköpru [Stone Bridge], at the other end Terskapı [Ters Gate]—the French name for Tarsus was Ters/Tars. In the middle is the Surp Asdvadzadzin Church and next to it the Aramian School. When the church was knocked down to build the Central Bank, Roman mosaics were discovered. In other words there was another temple there, a Roman temple. It was also the site of my first love.

After the church it was used as a cinema. I remember watching a Zorro film there, I must have been about six years old. Then the Ağva Hotel was built opposite it, where Aramian used to be, I asked a friend who lived there to draw the plan of Aramian, the plan of the school. But we don't know much about the church. Other than the fact that it was the church where Yesayan went. The church she went to one Sunday in July 1909, the church that smelled of blood and sweat: Surp Asdvadzadzin.

In the destroyed, devastated city, the tall steeple of the only Armenian church left standing, the Prelacy church, seemed to be contemplating the ruins around it. The muted church bell hung suspended there like a paralyzed tongue, because its somber or joyous pealing had been silenced in token of mourning the day catastrophe struck. (Zabel Yesayan)

